

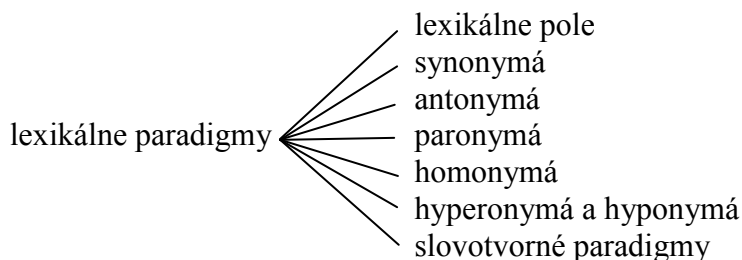
Lexikálna paradigmatica – systémové vzťahy v lexike

Ľudská spoločnosť je usporiadaný a vnútorne štruktúrovaný celok. Človek vstupuje do rozličných vzťahov s inými ľuďmi a je členom rozličných zoskupení, kolektívov. Tieto vzťahy sa vyznačujú rozličnou intenzitou a trvácnosťou – najsilnejšie sú vzťahy v rámci pokrvného príbuzenstva. Preto je prirodzené, že za základnú jednotku spoločnosti sa pokladá rodina. Systémové vzťahy človeka v ľudskej spoločnosti sa prejavujú v tom, do akých spoločenských zoskupení (kolektívov) vstupuje: napr. rodina, priatelia, susedia a známi, školský kolektív, športový kolektív, pracovný kolektív a i. Podobne aj lexikálna jednotka je členom viacerých lexikálnych „kolektívov“, lexikálnych paradigiem.

Termín paradigma je známy najmä z morfológie. **Morfologická paradigma** je *súbor gramatických tvarov* danej lexikálnej jednotky (napr. N. strom: G. stromu, D. stromu, A. strom, L. strome, I. stromom atď.). O paradigách však možno uvažovať aj v lexikálnej zásobe. **Lexikálnou paradigmou** budeme nazývať *súbor lexém* so spoločnými, ale zároveň aj odlišnými vlastnosťami. Takto chápanú paradigmu možno prirovnať napr. k športovému kolektívu. Hráči jedného futbalového (hokejového a i.) mužstva majú spoločnú farbu dresov (aby sa odlišili od súperov), zároveň sa jednotliví hráči odlišujú číslom (aby si ich neplietli rozhodcovia a diváci). Hráči teda majú niečo spoločné a niečím sa zároveň odlišujú. Takúto konfiguráciu spoločného (všeobecného) a odlišného (jednotlivého) možno pozorovať aj v lexikálnej zásobe. Jednotlivé lexémy sa do paradigiem zgrupujú na základe istej spoločnej vlastnosti, tým sa odlišujú od členov iných paradigiem (iných „mužstiev“), zároveň sa však v rámci paradigmy navzájom odlišujú (na „dresoch“ majú iné „čísla“).

Napr. lexémy *otec – matka – syn – dcéra – brat – sestra* a i. patria do jednej lexikálnej paradigmy (spoločná vlastnosť: „príbuzenské názvy“). Tým sa odlišujú napr. od lexém *učiteľ – smetiar – vodič električky – inštalatér – kurič – lekár* („názvy povolání“). V rámci skupiny príbuzenských názvov sa však jednotlivé lexémy *musia* odlišovať, pretože by označovali to isté a v komunikácii by nastal chaos. V jazyku je však poriadok, porov.: *otec* „rodič mužského pohlavia“, *matka* „rodič ženského pohlavia“, *syn* „potomok mužského pohlavia“, *dcéra* „potomok ženského pohlavia“, *brat* „súrodenec mužského pohlavia“, *sestra* „súrodenec ženského pohlavia“ atď.

Lexikálnu zásobu možno chápať ako obrovský súbor paradigmaticky usúvzťažnených lexikálnych jednotiek. Možno teda tvrdiť aj to, že lexikálna zásoba je súborom lexikálnych paradigiem. Rozoznávame viacero druhov takýchto paradigiem:

Lexikálne pole

- zoskupenie lexém na základe spoločného pojmu, napr.:
 - spoločný pojem „NÁBYTOK“:
skriňa, stolička, stôl, posteľ, gauč, pohovka, taburetká
 - spoločný pojem „JEDLÁ“:

polievka, omeleta, rezeň, ryža, hrachová kaša, bryndzové halušky

➤ spoločný pojem „NÁPOJE“:

voda, mlieko, malinovka, kofola, káva, pivo, víno, brandy

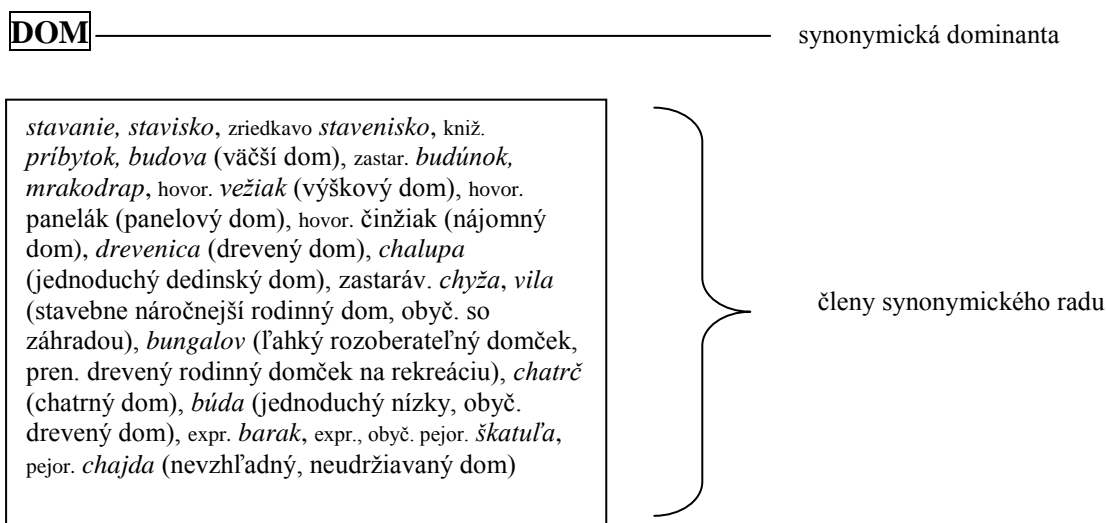
➤ spoločný pojem „VYUČOVACIE PREDMETY“:

slovenský jazyk, matematika, biológia, výtvarná výchova, geografia

Takto usúvzťažnené slová tvoria otvorenú lexikálnu triedu, ktorej jediným scelujúcim prvkom je spoločný sémantický prvok (klaséma) bez ohľadu na totožnosť a podobnosť lexém, vzťah celku a časti, časti a celku či logický vzťah nadradenosti a podradenosti. Napríklad klaséma „FUTBAL“ vytvára takúto triedu lexikálnych jednotiek: *futbal, hráči, tréneri, funkcionári, lopta, bránka, gól, ihrisko, päťka, šestnástka, brankár, obranca, stredopoliar, útočník, prihrávka, pätička, hlavička, skórovať, výhra, prehra, remíza, dres, chrániče, žltá karta, červená karta, rozhodca, sústredenie, náhradník, kapitán, liga, diváci, tifosi, rowdies, tribúna, povzbudzovať, simulovať, center, rohový kop, pokutový kop, priamy kop, nepriamy kop, zranenie, ísť pod sprchy, Tehelné pole, Popluhár, Tittel, Slovenský futbalový zväz, Zidane, Ronaldo, AC Miláno, Real Madrid* a mnoho iných.

Synonymická paradigma (synonymá, synonymia)

- **synonymá** sú slová s rovnakým alebo podobným významom a rozdielnou formou
- zoskupenie synonym sa nazýva **synonymický rad**
- východiskovým slovom synonymického radu je **synonymická dominant**a, ktorou býva zväčša najfrekventovanejšia, štylisticky bezpríznačková jednotka; okolo dominanty sa zoskupujú ďalšie členy synonymického radu:

- podľa rozličných príznakov sa rozoznávajú tieto **druhy synonym**:
 - **(takmer) absolútne synonymá** (majú rovnaký význam, líšia sa inými príznakmi, napr. pôvodom):
okno – oblok, iba – len, lingvistika – jazykoveda, zemepis – geografia
 - **sémantické synonymá** (líšia sa významovými odtienkami):
žena – pani (vydatá žena al. dospelá žena vôbec) – dáma (žena pôsobiaca eleganciou)
choroba – ochorenie (obyč. kratšia choroba)
piatak – kvintán (žiak piatej triedy osemročného gymnázia)
 - **štylistické synonymá** (líšia sa štylistickými príznakmi):
ruka – odborné (telových.) paža – expresívne laba – expr. paprča

smiať sa – expr. *chechtať sa* – expr. *ceriť sa*
kvapka – knižné *kropaj*

- **Synonymia a polysémia**

➤ jednotlivé významy viacvýznamových slov môžu vstupovať do rozličných synonymických vzťahov:

byť

význam	synonymá
„nachádzať sa v priestore alebo čase“	<i>jestvovať, existovať, žiť</i> , kniž. <i>prebývať</i>
„byť prítomný“	<i>zdržiavať sa, zdržovať sa, nachádzať sa, nachodiť sa</i>

Antonymická paradigma (antonymá, antonymia)

- **antonymá** sú slová s opačným, protikladným významom, rozlišujeme:

➤ **komplementárne (doplňujúce sa) antonymá** – dva členy pokrývajú celý pojem; niet tretej možnosti:

platí vzťah:

nie X = Y (nie muž = žena), popretie X znamená automaticky Y

muž – žena, deň – noc, živý – mŕtvy, ženatý – slobodný

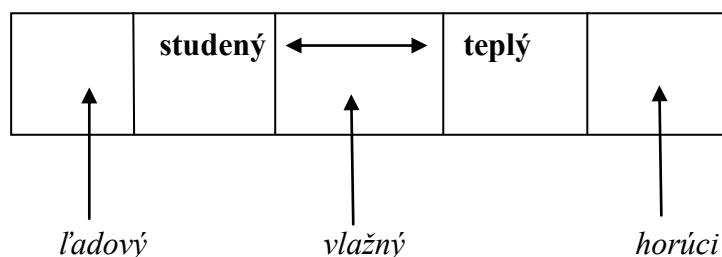
muž	žena
-----	------

➤ **polárne (graduálne) antonymá** – dva členy nepokrývajú celý pojem; tým sa dáva priestor ďalším slovám, ktoré „zapĺňajú“ významy daného pojmu

platí vzťah:

nie X ≠ Y (nie studený ≠ teplý), popretie X neznamená automaticky Y

studený – teplý, dobrý – zlý, vysoký – nízky

➤ **pragmatické antonymá** (protikladný, resp. čiastočne protikladný vzťah sa utvára druhotne používateľmi jazyka):

cukor – soľ, pán – sluha, metalista – depešák, katolík – evanjelik, veriaci – ateista, vrah – obeť

➤ **slovotvorné antonymá** (formálnym prostriedkom antonymie je slovotvorba):

šťastie – nešťastie, plavec – neplavec, racionálny – iracionálny, normálny – abnormálny, charakterný – bezcharakterný

- **Antonymia a polysémia**

➤ podobne ako pri synonymii jednotlivé významy viacvýznamových slov môžu vstupovať do rozličných antonymických vzťahov:

starý

význam	antonymá
„ktorý je v pokročilom alebo poslednom období svojho života, vývinu“	<i>mladý</i>
„dlhým používaním, jestvovaním opotrebovaný“	<i>nový</i>

Paronymická paradigma (paronymá, paronymia)

- **paronymá** – formálne podobné (ale nie totožné) slová
 - vzhľadom na formálnu podobnosť často dochádza k zámene paroným v texte, čo môže vyústiť do nechcených, kuriózných a vtipných výpovedí: *pán priemer* – *pán premiér*, *tenorista* – *terorista*, *flirtovať* – *filtrovať*
 - paronymá sa môžu využiť funkčne v umeleckých textoch; tri príklady z tvorby Tomáša Janovica:

Čas

*Aj tie ženy nedobytné
po čase sú neodbytné*

Technický pokrok

*U ľudí sú dôležité dobré a zlé skutky.
U robotov – dobré a zlé skrutky.*

*Podľa správania niektorých mladých ľudí už nehovoríme o mladej populácii, ale
papulácii.*

Z uvedených príkladov sa na prvý pohľad môže zdať, že ide len o záležitosť štylistiky. Formálne podobné, ale významovo vzdialené lexikálne jednotky však zasahujú do systémového usporiadania jazyka, pravda, len parciálne na úrovni formy. Dôkazom toho sú aj mnohé prerieknutia v bežnej reči (*Daj mi tú lyžu.* – *Daj mi tú lyžicu.*). Paronymia sa využíva aj na čisto pragmatické účely pri tvorení tzv. logonymických paroným (*Puma* – *Plima*, *Adidas* – *Addidas* – *Adidos*), kde sa menej známy výrobca v rámci možností obchodného zákonníka snaží čo najviac priblížiť renomovanej značke – jazykovo i výtvarne, a tak na zákazníka spôsobiť dôveryhodnejším dojmom evokujú záruku kvality.

Homonymická paradigma (homonymá, homonymia)

- **homonymá** – formálne totožné a významovo rozdielne slová
 - v slovníkoch sa označujú hornými indexmi, každé slovo je spracované v osobitnom hesle, čím sa dáva najavo, že ide o dve samostatné lexémy:

pór¹ drobný otvor na povrchu tela

pór² zelenina pestovaná pre hrubú vňať a hrubý biely koreň

pop¹ pravoslávny kňaz

pop² hovor. populárna hudba

šach¹ titul panovníka v Perzii, v Iráne

šach² hra založená na premiestňovaní bielych a čiernych figúrok po šachovnici

Slovnodruhová homonymia

- formálna totožnosť dvoch slov alebo ich tvarov patriacich k rozličným slovným druhom; vzniká dvomi spôsobmi:

1) viac-menej náhodným usporiadaním jazykových prvkov:

sloveso *mat'* – podst. meno *mat'*

privl. príd. meno *otcov* — podst. meno v G. pl. *otcov*

2) slovnodruhovým prechodom:

podst. meno v I. sg. *bokom* → príslovka *bokom*

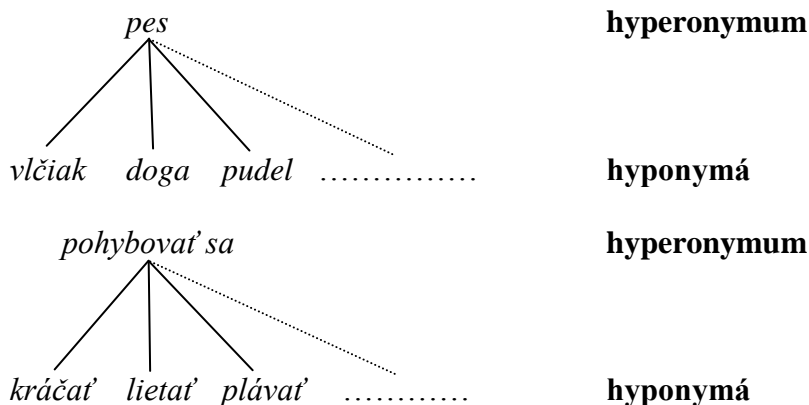
podst. meno *žiaľ* → častica *žiaľ*

slovesné činné príd. *veriaci* → podst. meno *veriaci*

spojka *a* → častica *a*

Hyperonymia (nadradenosť) a hyponymia (podradenosť)

- slovo s užším významom (**hyponymum**) je obsiahnuté v slove so širším významom (**hyperonymum**)

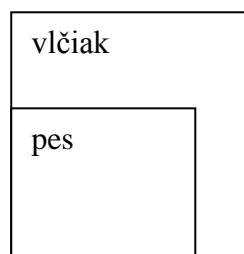
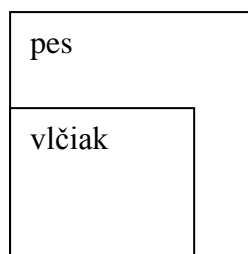
- *pes* je hyperonymom slova *vlčiak*
 - *vlčiak* je hyponymom slova *pes*
 - slovo *pes* má väčší významový rozsah než slovo *vlčiak*, lebo zahŕňa viac objektov
 - platí vzťah: *každý vlčiak je pes*
 - opačný vzťah neplatí: **každý pes je vlčiak*
 - slovo *vlčiak* má bohatší obsah než slovo *pes*, lebo označuje konkrétny druh psa,
- porovnajme vety:

Doma mám dvojmesačného psa. – *Doma mám dvojmesačného vlčiaka.*

a) významový rozsah (extenzia) b) významový obsah (intenzia)

viac objektov zahŕňa slovo *pes*

významovo bohatšie, konkrétnejšie je slovo *vlčiak*

Lexikálna jednotka môže patriť do viacerých lexikálnych paradigiem; je simultánne členom viacerých čiastkových štruktúr, „môže vstupovať do viacerých, nie hierarchicky usúvzťažnených lexikálnych skupín“ (Dolník, 1990). Táto príslušnosť sa, pravdaže, časom môže meniť, podobne sa môže meniť príslušnosť ľudského jedinca do spoločenských štruktúr. Napr.:

maliar

- príslušnosť do lexikálneho poľa „umelecky činná osoba“
- príslušnosť do slovotvorných paradigiem; ide o slovotvorne motivované slovo, motivant *maľovať*, *maliar* „ten, kto maľuje“

smoliar „kto pracuje so smolou“

- príslušnosť do lexikálneho poľa „názvy povolání“
- príslušnosť do slovotvorných paradigiem; ide o slovotvorne motivované slovo, motivant *smola*, *smoliar* „ten, kto pracuje so smolou“; podobne *betonár*, *briketár*, *parketár*
- príslušnosť do homonymickej paradigmy: *smoliar*¹ „kto pracuje so smolou“ – *smoliar*² „nešťastník, neúspešný človek“; v prvom prípade sa uplatňuje slovotvorný vzťah *smola* → *smoliar*¹, v druhom prípade fraz. *mat' smolu* → *smoliar*².
- príslušnosť do hyperonymicko-hyponymickej paradigmy: *smoliar* – *človek*.